

Egy tolmács hűtlen hűsége

Gondolatok a könyvtárban

Köszöntöttük, megünnepeltük a román és a romániai magyar sajtóban egyhangúlag a *Forrás*-nemzedékekből „fiatal” költők Baltes—Kántor-féle szép antológiáját*; ha jól emlékszem, elsóhajtottuk, hogy bár igaz volna a címben hangoztatott jelző (a kötet megjelenésekor a *Forrás* könyvsorozat tizennyolc, a *Forrás*-jelenség — ha szabad így neveznem az első és az összes további *Forrás*-szerzők, főleg költők jelentkezését — huszonegy esztendő volt, s a legidősebb szerző negyvenöt éves); és megállapítottuk, egyetértve az előszót szignáláló Kántor Lajossal, hogy a „fiatal” jelző mégis annyiban légtogosult, amennyiben egykori s az utánpótlás révén mindenkori fiatalságot jelent, és nem annyira életkort, mint inkább attitűdöt. Elégtétellel nyugtáztuk, hogy a *Forrás*-jelenség a maga *jelenszerszerűségében* juthat végre tudomására a román közönségnek (egy *Forrás*-szerzőket, költőket és prózairókat, már sokszor fordítottak románra, mindezen esetekben azonban a román közönség csak egy-egy önálló tehetséget ismert meg, aki vagy érdekelt, vagy nem); elégtétellel olvastuk a román lapokban az *Építő Amfion*** megjelenése hozott tizenhárom évvel korábban; s mindezek közepette döbbsent meglepetéssel álltunk Tudor Baltes sirjánál. Már nem szoríthatuk meg a kezét harminchét költőnk tolmácsolásának baráti gesztusáért, s nem ülhattünk le vele nyelvi, stilisztikai és egyéb szakmai részletkérdéseket vitatni; a veszteség fájdalma nagylelkűvé tett vele szemben, s fordítói munkája minőségét egyhangúlag éppoly magas szintűnek mondtuk, illetőleg hagytuk hinni, hogy mondjuk, mint nagy és merész vállalkozása erkölcsi nemességét.

Itt az ideje erről az oldalról is szemügyre venni az antológiát. Nem mintha lejárt volna a kegyelet határéideje, de éppen mert nem járt le — és mert a fordítói fáradság legmagasabb fokú megbecsülése az, ha komolyan vesszük. Ha érdemesnek tartjuk az új nyelvi genesis eredménye, az új versek fölé hajolni, s azokat olyan behatóan vizsgálni, mint egy-egy fiatal teoretikusunk — doktoráló vagy csak államvizsgázó — egy-egy klasszikus költőnk vagy írónk valamely szövegének szemiotikai mezőit. S egyáltalán, ideje újra meghonosítani a még mindig kritikának nevezett publicisztikai tevékenységben a komolyságot, a szakmaiságot, az értékelésnek hitelt és alapot adó *mű-* és főleg *szövegelemzést*, versek és fordítások kritikájában főleg az utóbbit; ideje észrevenni, hogy miközben a szöveg tudománya, a közlés mint technika elmélete rohamosan fejlődik (egyelőre mélyebb emberi tartalmakat mellőző műszaki tudományként, egyedül a közlés *módjára* koncentrálván), az irodalmi jelenséget értelmezni, magas szinten újrafogalmazni hivatott kritikában épp a közlés módjával, a „harmadik jelrendszerbeli” kommunikáció lényeges sajátosságával törődünk a legkevesebbet. Persze nem fogom ezt a hiányt éppen én — egy másik fordító — és éppen Tudor Baltes itt szóban forgó tolmácsolásai kapcsán pótolni, már csak azért sem, mivel e fordítások részletes elemzésre támaszkodó értékelése a román kritikának volna a feladata; amire vállalkozom, mindössze annyi, hogy a nyelvismeret s a költők ismerete kettős illetékességével néhány szempontot próbálok szolgáltatni egy ilyen, valahol talán már készülő értékeléshez.

* Tineri poezi maghiari din România. Generația Forrás. O antologie de Tudor Baltes. Editura Dacia. Cluj-Napoca, 1979.

** Építő Amfion. Fiatal román költők verseiből. Összeállította és az előszót írta Vasile Nicolescu. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1967.

Számunkra ennek az lesz a haszna, hogy megtudjuk, milyen művészi szinten jelennek meg itt román nyelven a *Forrás-nemzedékek* költői. S hogy ennek az alapján a kötet visszhangjait helyesen értelmezzük. Mindegyik költőnk egy-egy saját és egy közös-sajátos életérzés szentjánosbogár-fényjeleit küldi a világűrbe, s ha ezek valahonnan visszazugarnak egy földi közösségnek, az a közösség kettős valenciájú jeleket fog fel; az eredeti jelekhez társul a tükröző felület sajátossága.

Elejétől végéig olvasva a *Tineri poezi maghiari din România*-t, harminchét olyan költő áll elénk, akiknek tehetsége körülbelül egyforma — mind a milyenség, mind pedig a nagyságrend tekintetében. Ez utóbbi mércéje Tudor Baltes költői tehetsége; nyilvánvaló, hogy *saját magát* nem tudta túlszárnyalni akkor sem, amikor például Szilágyi Domokost tolmácsolta. (Műfordítói teljesítmény — furcsa, de így van — csak akkor nőhet a fordító saját költői tehetség szintje fölé, ha elég terjedelmes munkáról van szó; az értéket ilyenkor nagyrészt éppen a terjedelem hordozza epikum vagy filozofikum formájában, s ezt átmentheti az a jó, egyenletes költői középsint is, amely tíz zseniális verssorral nem tudna megbirkózni.) Itt rövid versekkel van dolgunk, a nagyobb lélegzetű poémákból is — amilyen például a *Bartók Amerikában* — csak részleteket kapunk; a kötet tehát néhány költőnk „lefokozza”, bár korántsem annyira, hogy az érzékeny olvasó találkozása velük ne menjen élményszámba. Más költőket viszont „megemel” a fordító, és ez is természetes, ez sem történhet másképp; senki sem fog egy verset rosszabbul tolmácsolni, mint amilyen jó — azonos tartalmú és formájú — vers megírására képes, csak mert a szerzőt a lelke mélyén kisebbnek érzi magánál mint költőnél.

Ez a nemes műfordítói magatartás („mindenkit és mindent a lehető legjobban, legszebben fordítani”) olykor arra készítette Baltest, hogy a viszonylagos hűség határán belül ott is valahogy költőibbre hangolja a szöveget, ahol ez nem lett volna szükséges. „Villanylámpákkal álmodott, s új hársorokkal”, mondja például Lászlóffy Aladár (a tényleg fiatal, huszon-egynéhány éves, a mai energiagondokról még mit sem sejtő Lászlóffy Aladár) egy pásztorról, de Baltes ezt, úgy látszik, prózáinak érezve, egyszerű villanylámpák helyett — pedig itt éppen ez az igaz és poétikus — elektromos csillagzatokat álmodtat a pásztorral („*Visă constelații electrice, șiruri noi de clădiri*”). Ezt a példát csak szembeszökő volta miatt idéztem, a költőibbre hangolás eljárását Baltes többnyire finomabban, alig tetten érhető módon végzi, mint például a következő két Hervay-sor fordításában:

*A felnött embert úgy ledönti a lábáról
a sóvárgás, hogy le kell ülnie egy kőre*

— ahol csak a Hervay-féle lehető legegyszerűbb, leghétköznapibb, élőbeszédbeli szörend megváltoztatásával, régiesre-választékosra vételével igyekszik a fordító költőibb lenni a szerzőnél:

*Pe omul matur tinjirea aceasta îl doboară,
încît sã se așeze trebuie pe-o piatrã.*

S ami a tolmács részéről merő jószándék, igényesség a maga produkálta szöveggel szemben, ami Lászlóffy-t az előbb látott esetben lényegileg nem — vagy alig — érintette, az a Hervay-verset, Hervay-költészetet már-már milyenségében változtatja meg; e versek poézise éppen a legprózaibb sorok, a „tömondatok” mögül röp-pen fel, oly váratlanul, mint az ablakpárkányra száradni tett mosogatórongy fölött az égre rajzolódó szivárvány — s ha merő jószándékból színes kelmével cseréljük ki a rongyot, kevésbé tönemenyes lesz a varázslat.

Hadd legyen azonban igazságos, és mutassak rá arra, hogy néha célt ér a jószándék is. Jancsik például köztudottan halk, visszafogott, tartózkodó költő, aki mindig kevesebbet mond, mint amennyit gondol, sejt, érez (a költők gyermekbetegsége a fordított eljárás, a puskapor ellövődözése, gyakran vaktöltényekkel); s ezért Jancsik halk verseiben mindig — vagy többnyire — ott borzong valami „szöveg-mögötti”. Tolmácsunk, alkalmasint attól való féltében, hogy ezt nem tudja visszaadni, de kitűnő érzékkel „fogva” a jelenséget, behozza a szövegbe, amit csak be tud hozni. Ennek a két sornak az átköltése például:

*szakadékok, vizek, halálos mélyek
föllött kecsesen ível át az élet*

ahelyett, hogy mint az eredeti, egy jelzős szerkezettel célozzon tapintatosan a halálra, egyenesen és szokatlanul — Jancsiktól szokatlanul — erőteljesen mondja ki a „szövegmögöttit“:

*peste al morții hău, prăpăstii, ape,
suav viața trece prin arcade*

— sőt, amint látjuk, a feláldozott metaforát is pótolja egy másik metaforával. Jancsiknak ez a verse (*Híd*) egyike a Baltes által mintaszerűen, veszteség nélkül tolmácsolott daraboknak, egy másik pedig (*Máglyahalál előtt mondhatta valamelyik*) arra ad alkalmat a műfordítónak, hogy egy szinte megoldhatatlan feladatot oldjon meg. Ez utóbbi vers mind tartalmával-hangulatával, mind sorainak szabályos drámai jambusával tudatosan Madáchra emlékeztet, amit szemléltessen itt csak ez a négy sor:

*Hogy mindazt lássák, érezzék és értsék,
ami az életem értelme volt,
meg kell gyűjtani ezt a végső máglyát.
— Hát köszönet, Prométheusz, a tűzért!*

Baltes itt virtuóz egyszerűséggel találta meg annak a módját, hogy sugallja a „kulturális szövegmögöttit“ (a rejtett utalást egy klasszikusunkra, ami távoli összefüggések érzésével dúsítja a verset az olvasóban); ő is Madáchra, illetőleg a román fordításirodalom klasszikus darabjára, Goga *Tragédia*-fordítására emlékeztet egyik-másik remekbe sikerült részletével:

*Să vadă și să simtă, să-nfeleagă
ceea ce vieții mele sens i-a dat,
ăst rug din urmă trebuie aprins*

— s csak az a kár, hogy a következő sort ritmikailag is megbotlasztja, félre is érti: „Deci pentru foc îți mulțumesc eu, Prometeu!“ (Ilyen félreértések sajnos még akadnak a kötetben, amelyen fordítója, előszóírója, szerkesztője, műszaki szerkesztője, fedőlap-tervezője és harminchét szerzője mellett tizennyolc arcképrajzolója is név szerint fel van tüntetve, egyedül a szövegösszevetője nincsen — s ebből az gyanítható, hogy ilyen munkatársa nem is volt.)

Persze a „kulturális szövegmögötti“ érzékeltetése nem mindig sikerül tolmácsolásnak sem; sok esetben ez nem is lehetséges. Szilágyi Domokos egy-egy olyan belterjes célzását például, mint az „égiekkal játszó földi tünemények“, bizonyára nem tudja soha senki más nyelvre, más kulturális közegbe átültetni, csak gépiesen, másodlagos jelentéséhez képest vérszegény elsődleges jelentésében („apariții terestre, jucându-se cu cerul“, fordítja akkurátusan Baltes). Ebből a tanulság az, hogy azokat a verseket, amelyekben ilyen részletek vannak, bölcsebb lett volna kihagyni a válogatásból; egészében ilyen például Király László kísérteties verse, az *Emlékmű*, amelynek az olvasó pontos és szép tolmácsolását találja a kötetben, de ahhoz, hogy kísértetiességét a csontja velejében érezze, tudnia kell egy adag magyar irodalomtörténetet, mégpedig abból is a „tények mögöttit“.

Dacára annak, hogy Tudor Baltes fordításában — egyetlen személy, tehetség, intellektus fordításában — harminchét költőnk hol felülről, hol alulról közeledik összértékük középarányosához, bizonyos nagyságrendi különbség mégis érzik közöttük (s nemcsak az antológiába bevett versek számában, amiben inkább a válogatást végző vagy irányító Kántor Lajos értékelése jut kifejezésre). S az így esetleg felállítható — de itt most nem felállítandó — értékrend nagyjából megfelel a valóságosnak, éppen csak az ingadozások amplitúdója kisebb; ez amellett is, annak ellenére is így van, hogy a harminchét költő az egyéni jegyek, stílári és egyéb sajátosságok, egyszóval a milyenség tekintetében ugyancsak közeledik egymáshoz.

Néhány példát erre is fel kell hoznom. E példákat úgy válogattam, hogy a műfordítói munka különféle nehéz vagy kényes helyzetait, gyakoribb hibalehetőségeit mutassák.

A legegyszerűbb (ámbar nem a legkönnyebb) nehéz helyzet az, amikor a tolmácsolandó költő egyéni jellegzetessége — stílári jellegzetességről beszélek — egy sajátos szóhasználatban rejlik (vagy éppenséggel szóalkotási kedvben); amikor a fordító olyan szavakkal, kifejezésekkel találja szemben magát, amelyeket ha megért, csak a szövegösszefüggésből ért meg, s amelyeket aztán éppolyan egyéni kellene tolmácsolnia, ha lehetne. A baj az, hogy nem lehet, hiszen a költő

egy-egy leleményét helyettesítő fordítói lelemény, bármilyen „szolgáltatkozás”, mégis a fordító sajátja; olvastán-hallatán nem ismerjük fel az ismerős költőt.

*Istennek hagyunk,
mi „nyista gádzsók”*

— erről a két sorról például mindenki rögtön tudja, hogy Palocsay Zsigmond valamelyik verséből való. Baltes-féle megfelelője viszont éppúgy lehetne Bartis Ferenc, Elekes Ferenc és még néhány más szerző két sorának tolmácsolása:

*Te-am ținut de dumnezeu
noi, „colo niște moftangii”*

— sőt az említett költők közül éppen Palocsay az, akire az utóbbi két sor a legkevésbé jellemző (hangulati szempontból; arról itt nem is szólva, hogy a „nyista gádzsók”-at a tolmács gyökeresen félreértette). Palocsay sajátos milyensége az új nyelvi közegben alig jut szóhoz, és így ő alighanem a legkevésbé hasonlít önmagára a *Tineri poezi maghiari din România*-ban. Látszik, hogy az ő esetében már a válogatás fő elve inkább a fordíthatóság volt, mint a versek jellemző volta; s ami jellemző maradt a kötetbe került versekben, annak csak a formai részét — a szöveg tördelését, rengeteg írásjelét — lehetett átmenteni, szorosan nyelvhez kötött különlegességét nem. Sietek leszögezni azonban, hogy ez nem Tudor Baltes hibája, mint ahogy az sem az ő átlagon felüli érdeme, hogy tolmácsolásában például a *Homok a bőröndben*, Kenéz Ferenc verse, teljes mértékben az eredeti rangján áll, és milyensége sem másul. Mindez nagyrészt a költőkön fordult meg, s gyakorlatilag azon, hogy mire bíztak több üzenetet, szavaik értelmére-e vagy hangulatára.

Nehéz helyzet az is, mikor a szavak *rejtett információtartalmat* hordoznak (nem függetlenül mondott tulajdonságaiktól), amit fel kell fedezni és vissza kell adni; az első a nehezebb dolog, a másodikra mindig akad megoldás. Fábíán Sándor itt következő négy sorában például:

*Úgy látszik, bennünket kísér
egész nap ez a kicsi szél;
fáradt, nincs kedve sepregetni
a telep szenes útjait —*

a tolmács nem fedezi fel a „telep” és a „szenes” szavakra — és egyedül csak ezekre — bizott igen fontos információt: azt, hogy a költő és tavaszi gallycsokrot cipelő szerelmese egy meglehetősen komor ipari tájban örvendeznek egymásnak (ez a kontrasztthatás a verset erősen megemeli), s egy poétikus, de jelentésten és ezért jelentéktelen környezetbe helyezi a vers „szereplőit”:

*Se pare că întreaga zi
ne însoțește vîntu-acesta lin;
e obosit, nu are chef să măture
înnegritele drumuri.*

Ez bizony hiba; a vers lényeges tartalmi elemmel lett szegényebb. S a hiba ritkán szokott egyedül járni. Talán ugyanaz a pillanatnyi figyelmetlenség tette, hogy a szépen megoldott első két sor után (ki tudja, mennyi fáradság fekszik benne), a harmadik sor ritmikailag kissé botladozóan „jött ki”; ilyesmi Fábíánnál sohasem fordul elő, neki a jambus mintegy második anyanyelve — s ezért nem egy sor megbotlását reklamálom itt, hanem az ő költői milyensége megváltozását, elmozdulását a fiatalabbak felé, akik nem sokat törődnek a prozodiával.

Futólag megemlítem még a nehéz helyzetek között azt is, mikor egy-egy szó vagy szintagma *pontos jelentésárnyalatát* kell visszaadni; mikor ez fontosabb az egész vers lelkiismeretes fordításánál, mert itt fészkel a vers lelke. Ha például Szilágyi Domokos a „szerelmesek szép, meztelen, súlytalan ünnepeit” egy verse vége felé, egy szemlélatomást összegző sorban, „értelmes csodának” nevezi, hát akkor érezni kell, hogy az „értelmes” jelző a vers kulcsszava, ezt kell abszolút pontosan tolmácsolni (milyen jól kifejezi ez az egyetlen szókapcsolat a mindenkor racionális, még majd a kétségbeesésben is racionális költőt!) — s nem lehet „miracolos intelegt”-et, „bölcös csodát” csinálni belőle. Nem lehet, mondom, de a román szövegben ez áll; lehet tehát, csak szabad nem lett volna. Ugyanabban a versben, pár sorral fennebb, az itt *világűr* értelemben használt „űr” szót Baltes „vid”-nek

fordítja; ez csúnya melléfogás, mégsem akkora hiba egy költő-műfordító részéről, mint az „értelmes csoda“ és a „miracolos ítélet“ között az árnyalatnyi — a versnek egy más világnézeti árnyalatot adó — eltérés. Szilágyi milyensége, sajátossága a szóban forgó vers (*Unnepek*) esetében jelentősen megmúl; az ő kristályossága is az amorfi milyenségi középarányos felé mozdul, amit más versek esetében egy más tényező, a Baltes-féle tolmácsolások gyakori *formai* hűtlensége ugyancsak elősegít.

Hadd szóljak végül harminchét költőnk lelkes, igyekvő tolmácsának erről az érthetetlen igénytelenségéről saját magával szemben (hacsak nem arról van szó, hogy a tartalom lehető legteljesebb átmentésére koncentrálván bizonyos formai elemeket egyszerűen nem is vett észre, s nem akadt utólag sem, aki ezekre figyelmeztette volna). A formahűség a versek tolmácsolásának azon a szintjén, amely a *műfordítás* nevet igényli a maga számára, mind a magyar, mind a román irodalomban *kötelező*; szakmai becsület dolga is, hogy annak a versnek, amelynek valamilyen kötött műformát adott a költő, mikor megírta, ne csak egy hozzávetőleges nyersfordítását tegyük le az olvasó asztalára; s ha már versekkel foglalkozunk, valamiképpen az is becsület dolga, hogy feltételezzük, hogy a formai elemeknek van funkciójuk, van céljuk, hogy velük teljes a vers — ebből pedig az következik, hogy ha egy vers más nyelven való megszólaltatását úgy adjuk el versfordításként (sorokra, szakaszokra tördelve, vers formát adva neki), hogy a *saját* formai elemeit mellőzzük, nem hanyagságot követtünk el, hanem hamisítottunk. Lehetetlen, hogy Baltes mindezt ne tudta volna. S lehetetlen, hogy aki ilyen feszes ritmusú és sűrű rímelésű Szilágyi-verssorokat, mint ezek:

*Jaj istenem, a világ
kinek szoros, kinek tág,
jaj de szoros a világ,
csontig hatol, velőt vág*

ilyen pontosan, minden szempontból hűen, telibe találóan, bravúrosan fordított:

*Vai, doamne, această lume
cui e strîmtă, largă cui e,
lumea, vai, cît e de strîmtă,
pînă-n oase ți se-mplîntă*

— lehetetlen, mondom, hogy ez a mesterien verselő költő ne tudta vagy ne akarta volna például ezeknek a Hervay-soroknak:

*Milyen könnyű lenne sárkányt eregetni,
vele minden gondot szélnék riasztani.
minden vidámságot fennen zizegtetni —*

ugyancsak a népköltészettől kölcsönzött, a magyar és a román népköltészetben közös, mindkét nyelven egyaránt természetes ritmusát átvenni és reprodukálni, és érthetetlen, miért adta helyette ezt a lapos és pontoskodó formátlanyságot:

*Ce simplu-ar fi să înălțăm doar zmei,
cu ei deodată gîndul în cele patru vînturi,
bucuriile noastre să murmure sus*

— hacsak, ismétlem, nem az történt, hogy a magyar szöveget Baltes elfelejtette hangosan felolvasni magának, itt és mindenhol, ahol ilyen meglepő, bántó formai hűtlenségen foghatjuk rajta. S még jó néhány helyt rajtafoghatjuk. Igen, így történt, így kellett történnie: szegény Baltes gyakran elsüllyedt a szövegek értelmének megfejtésében, ennek az átültetésében, és a forma ilyenkor teljesen kiesett a látóköréből. S ebben az esetben a szövegösszevető dolga lett volna a hibát felfedezni, jelezni, kijavítását kérni (Baltes, ahogy ismertem, hálás lett volna érte); ha nem volt szövegösszevető, tehette volna ugyanezt a szerkesztő, tehette volna a versek válogatója, az előszóíró, tehette volna Baltes akármelyik magyar barátja, hogy az érdekelt költőkről — az élőkéről — ne is szóljak; sokan felelünk ezért az immár végleges mulasztásért.

Talán még a könyv technikai szerkesztője is felel. Mert nem tudom például, hogy Baltes jelezte-e a *Harmínckét sor a boldogságról* című Szilágyi Domokos-vers fordításának benyújtott kéziratán, hogy — mint a szerző — két sort megtör, s ezeknek a második felét „beütve“ kell szedni, annyival bennebb, amennyi az első

félsor hossza; nem tudom, jelezte-e, de ha jelezte, akkor a nyomdai szerkesztő nem tördeltette bennebb a két második félsort; tény, hogy a boldogságról szóló harminckét sor a könyvben (*Treizeci și două de rînduri despre fericire*) harmincnégy szabályos sorból áll.

Mindezekből, azt hiszem, magától adódik az elméleti — kritikai és irodalomtörténeti — konklúzió, valamint az erkölcsi tanulság. Hadd foglaljam össze azonban én is mindezt néhány mondatban.

Harminchét költőnk, a *Forrás*-nemzedékek legjobbjai román nyelvű bemutatása jelentős esemény; nagy lépés az egymás megismerésének szükségszerűen a jobb megértés felé vezető útján. Tudor Baltes és Kántor Lajos — s velük együtt a Dacia Könyvkiadó — vállalkozása tehát több, mint irodalmi tett: erkölcsi-politikai tett is. Meg kell jegyezni viszont, hogy ami a kiadót illeti, e tette értékéből sokat levon a szűkösen mért példányszám.

Maguk a költők, mint az előbbieken illusztráltam néhány példával, nem mindig reális nagyságrendjüket nyerik el a tolmácsolásban, sajátos milyenségük sem mindig érvényesül; ki minél kiemelkedőbb vagy különlegesebb, annál nagyobb veszteség éri. De mint nemzedék, mint irodalom, ez a harminchét költő nem rangján alul szerepel Tudor Baltes antológiájában, s a közös életérzés, amelyet így vagy amúgy kódolva sugároznak, hitelesen szólal meg románul is. Mivel azonban kollektív életérzés van, kollektív költői-művészi teljesítmény nincsen, mindenképp jobb lett volna az *Építő Amfion* mintájára antológiát szerkeszteni; abban (sajnos, csupán elvileg, gyakorlatilag nem elég következetesen) minden költőt más-más költő-fordító szólaltatott meg, sőt lehetőleg rokon alkatú költő, s ez az egy tolmács esetében érthető uniformizálódásnak elejét vette.

S végül az erkölcsi tanulság: a *Tineri poezi maghiari din România* lehetett volna sokkal jobb is, mint amilyen lett — s ez rajtunk múlott, sokunkon. Fel kell ismernünk, hogy — írók, költők, műfordítók, szerkesztők — kissé elidegenedtünk egymástól és magunktól; hogy nem törődünk eléggé egymás munkájával, s már arra sem vagyunk elég kényesek, hogy mások hogyan reprodukálják és fogadják a mi munkánkat; hogy minél többet szavaljuk a „dolgozni csak pontosan, szépen”-t, annál kevésbé tesszük.

Veress Zoltán

Vallomás a földekről

Az alább közölt szöveg kézirata 1978 júliusában érkezett szerkesztőségünkbe, tehát szerzője nem lehetett tekintettel olyan jelentős önéletírásokra, mint a *Koppantó* és más kötetek. A megkésztet közlést az is időszerű teszi, hogy időközben a *Fekete ugar* szerzője agrármérnöki aranydiplomát kapott, az oklevél megszerzésétől eltelt 60 év alatt végzett munkája elismeréséül. (*A szerk.*)

„Földművelőnek születtem, az volt az apám is, az volt minden ősem” — írja Kozán Imre önéletírásának* első sorában. És már ezzel megjelöli a kötet helyét is a nálunk az utóbbi évtizedben megjelent (és csak hetilapokban, folyóiratokban közölt egyes részletekből ismert) azonos műfajú számos mű között, hiszen azok szerzői többnyire mun-

kászmozgalmi múlttal rendelkeztek, a közelmúlt politikai életében szerepet játszottak (Balogh Edgár, Bányai László, Demeter János, Kacsó Sándor, Nagy István, Veress Pál, Kovács István és mások), s néhány kivétellel már hivatásos tollforgatók, amikor visszaemlékezéseik megírásához hozzákezdnek. Mondanivalójuk gerincében is többnyire a felszabadulás előtti politikai élet áll, a legtöbbszörnek eddig megjelent kötetei a második világháború befejezését közvetlenül követő hónapokkal zárulnak.

Kozán Imre kötete két szempontból is különbözik ezektől. Egyrészt ő nem vett részt a párt felszabadulás előtti tevékenységében, másrészt az életutat szinte a kötet megjelenésének pillanatáig (pontosan 1977-ig) leírja, amikor már nyolcvan esztendő áll mögötte.

A világnak abban a zaklatott zugában, ahol Kozán Imre életét leélte, nyolcvan év alatt sok minden történt.

* Kozán Imre: *Fekete ugar*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978.

Hogy csak az egyén és a közösség életében legfontosabbakat említsük: két világháború, több hatalomváltás és egy társadalmi rendszer-változás. Hogy ilyen alapvető változások közepette valaki tárgyilagos maradjon, nem könnyű dolog. Ezért valljuk azt, hogy annak, aki itt önéletrajzra vállalkozik, nagyon sok mindennel számot kell vetnie. Elsősorban azzal, hogy mi az, ami az írásból kimaradva nem változtatja úgy meg a korrajzot, hogy annak valóság-hűsége megkérdőjelezhető legyen. Mert a korrajz leszűkítése, egyes embercsoportok szempontjából jelentős események, helyzetek bemutatásának mellőzése oda vezet, hogy az emlékező szerző úgy jár, mint az a szakíró, aki a halak életéről értekezve, szóval sem tesz említést a vízről. Az önéletrajz tehát nagystílű lavírozás az „elmondjam, ne mondjam, és ha elmondom, hogyan mondjam?” buktatói között.

A lelkiismereten nyilván úgy is lehet könnyíteni, hogy azt mondom: a mai ifjúság akkor is tanulhat életpályámból, ha nem a teljes egészet látja, hanem csak egyes részeit. Persze ezeknek a részeknek lehetőleg jellemzőknek kell lenniük az adott színhelyre és kora. Mert senki nem élt üvegburában semmilyen korban, tehát életútjára meghatározók voltak a történelmi, társadalmi, politikai, gazdasági és családi körülmények.

Mindezeket figyelembe véve, Kozán Imre önéletrajzát meglepéssel kell fogadnunk, mert a hiteles kép nyújtására irányuló jószándékot nem vonhatjuk kétségbe, még akkor sem, ha itt-ott hiányérzetünk támad a súlypontok megfelelő elhelyezését illetően. Amikor a *Fekete ugart* mérlegre tesszük, azt sem felejtethetjük el, hogy a szerző célja — még ha ezt nem is fogalmazza meg ilyen konkrétan — saját életútjának bemutatásán kívül, elsősorban a csiki mezőgazdaság nyolc évtized alatt megtett útja fontosabb szakaszainak felvázolása volt. A termelés-technikai, mezőgazdasági, igazgatási kérdések mellett a gazdaságpolitikaiaké is, hol bőkezűbben, hol szűkmárkúbban adagolva a részleteket. S mindig megtűzdelve egy kis lírával, balladai hangulattal. Például amikor arról ír, hogy már tízéves korában részt vesz a szénacsínálásban, így folytatja: „A durván faragott szálfákból összeácsolt csűr ott az erdő szélén ma málnaillatú mese-palota nekem. Itt hálunk tizen-húszan, sokszor két hétig is, ide menekültünk, ha eget-földet rázó nagyidő jött. Esténként, amikor belenyújtottunk a friss havasi szénába, megbomlottak az életek boglyái, mesék, balladák születtek. A lelkek tarisznyájából előkerült az öröm, a bánat...”

(Hogy ebben a fogalmazásban mennyi a része Kassay Miklósnak, azt nem tudjuk, mert szerepét a kötet végleges formába öntésében csak ennyi jelzi a belső borítón: „Itt mondom köszönetet Kassay Miklósnak, aki visszaemlékezéseim jelen formájának kialakításában hathatós segítségemre volt. — K. I.”)

Kozán abból indul ki, hogy neki eleve hisz az olvasó; nem kell állandóan bizonyítani: amit állít, az igaz. Például nemhogy pontos bibliográfiai adatokat, de még a nevét sem említi annak a lapnak, amelyből a következőket idézi: „A székelységnek gazdasági és közigazgatási nyomorúságai vannak, amelyeket nem lehet lelkes felhívásokkal, hazafias frázisokkal, humbugos kitelepítésekkel megoldani.“ El kell hinnünk, hogy ilyen pongyola szöveg valóban megjelent valamelyik korabeli lapban, mert utánajárni — a lap nevének, a cikk megjelenési idejének ismerete nélkül — túl körülményes volna. Ezért a legcélszerűbbnek látszik úgy fogadni a kötetet, mint a háborúból megtért hadi elbeszéléseit, amit a hadtörténész ugyan korrigálhatna, de a hallgatóság élvez. Mert a hallgató fantáziáját a hősi tettek és a megfutamodások érdeklik, s nem jut eszébe ezekkel kapcsolatosan feltenni (magának) a kérdést: vajon a hadi számára sok élményt nyújtó háború igazságos volt-e?

A csiki mezőgazdálkodás eredményesebb tételéért folytatott százéves háború nevezetes csatái voltak a sarlóról a kaszára való áttérés az aratásnál, a cséphadaróról a lovas járgányra, majd a tüzes gépre való átváltás a cséplésnél, a tagosítás a terület- és birtokrendezésnél, a fekete ugar felszámolása, vetésforgó bevezetése az üzemszervezésben, a gyepezés a mezőgazdaság ésszerűsítése a havasi gazdálkodásban és így tovább. Mindezek Kozán Imre életében — és jórészt határozó közreműködésével — mentek végbe Csikban. Ezekről a szerző nem kronológiai sorrendben, hanem mintegy viszszafelelő tükörbe tekintve számol be. A fiatalabb nemzedékekhez tartozó olvasók számára ezek nagy része agrártörténeti kuriózum, ami feltehetőleg annyira felkelti az érdeklődésüket, hogy — szeretnék remélni — egyesek közülük beállnak a kutatóárokba, hogy felfedjék azokat a részleteket is, amelyek a kötetben még homályban maradtak. Ilyen — elsősorban a Hargita megyében élő agrárszakemberek, gazdaságtörténészek számára — kutatási lehetőséget kínáló (és erre mintegy kötelező) téma a közbirtokosságok kialakulása, tevékenysége, megszűnésének körülményei, okai, vagy például annak felmérése, hogyan hatott a tagosítás a gazdálkodásra. Bár nem agrártörténeti vonatkozású, de feltétlenül további

vizsgálódást sugalló sok más megállapítás is akad. Egy helyen ezt írja Kozán: „Húszonkét éves voltam. 1919—1920 telén egyik barátommal, Fülöp Jánossal, akinek tanítói oklevele volt, de az iskolában hely nem jutott neki, erdőlésbe kezdünk.“ Az olvasó oldalát furdalja a kíváncsiság: miért nem jutott hely a tanítónak az iskolában? De arra is igenen kíváncsi lehet egy, a harmincas években vagy azután született olvasó, hogy miként lehetett úgy egyszerűen „erdőlésbe kezdeni“. Kinek az erdejében? Milyen engedély alapján? Vállalkozóként vagy bér munkásként? Mindezek izgalmas kérdések, amelyekre a közelmúlt történelme iránt érdeklődő olvasó szeretne feleletet, magyarázatot kapni. Az önéletírás erre nem vállalkozhatik, de azáltal is hasznos szolgálatot tesz, hogy felébrésztí az érdeklődést az ilyen jellegű kérdések iránt.

Ugyanilyen gondolatébresztők azok a sorok is, ahol csiksomlyói — mindössze egy évig tartó — tanítóképzői tanárkodásáról szól. Mert az idősebb rendű olvasók közül még néhányan tudhatják, hogy milyen veszélyeket rejtett magában a felekezeti iskolák nyilvánossági jogáról intézkedő törvény, de a fiatalabbak már nem hallottak róla. Igaz, ezt Kozán sem nevezi nevén, de az indoklás, hogy „mindkét iskolát — tanárihány miatt — a felszámolás veszélye fenyegette“ — azt jelentette akkor.

Ma már — amikor bármilyen élelmezési termékből a kínálat világszerte általában kisebb, mint a kereslet — nehezen képzelem el az olvasó, hogy a húszas-harmincas évek Csík megyéjében a tehéntartás és a gyümölcsfatelepités azért nem fizetődött ki, mert nem volt kinek eladni a tejet, illetve a gyümölcsöt. S ilyen körülmények között nehéz volt rávenni a csiki gazdákat, hogy térjenek át a jobb tejelő fajtákba tartozó (de igazán kevésbé alkalmas tehének tartására, és telepítsenek gyümölcsösöket a szántóföldi művelésre kevésbé alkalmas domboldalakra. Kozán Imre azonban ezekért csakúgy küzdött, akárcsak a nyomásos rendszer megszüntetéséért, a legelők feljavításáért vagy a rozs kapásnövényként való termesztésének meghonosításáért. Küzdött, küszködött különböző munkahelyeken, miközben a történelem — mint nemzedékét egészben is — újabb és újabb helyzetek elé állította, nagyfokú rugalmasságot követelve a változó szemléletekhez, igazságokhoz való alkalmazkodásban. Ezekről a szemléleti,

felfogásbeli változásokról azonban éppúgy csak érintőleg tesz említést, mint a politikaiakról (például a liberális—nemzeti parasztpárti vetélkedés, a Károly-diktatúra, a vasgárdista rémuralom, az 1919-es és 1945-ös földreformok, a CASBI, a nagybirtok maradványainak felszámolása stb.), talán ezzel is hangsúlyozni akarván azt a szándékát, hogy számára mindennél fontosabb volt az, amibe beleszületett, amiben felnőtt s amiért ma is él: a mezőgazdaság.

Sűrűsödik a mondanivaló a kötet vége felé. Az 1946-tól eltelt több mint három évtized nemcsak történelmi eseményekben gazdag, de Kozán Imre életpályáján is sok olyan változást hoz, amelyek az általános korpépre is jellemzők. A tizenhat könyvoldalba sűrített emberöltőnyi idő alatt megtörténik a hazai mezőgazdaságban, birtokviszonyokban az évszázadok óta legnagyobb változás: a szövetkezetesítés. Akkor ennek az ügynek veti neki a vállát. De erről szóló vallomásaiban a fenntartásait sem rejti véka alá. Így ír: „A mezőgazdaság szocialista átalakításának fontosságát egy pillanatra sem vontam kétségbe, egyedül csak ebben láttam a jövőt. De a megvalósítás eszközei, módja miatt sokszor berzenkedtem, s még ellenségeket is szereztem magamnak.“

Aztán 1955-ben megalakul — újra — a csikszeredai gazdasági iskola, s ott tanít (mert nem vállalja az igazgatóságot, amire felkéri) 1968-ig, amikor a szakiskolából liceum lesz. És — bár 70 éves elmúlt — rábizzák a szabadegyetem vezetését. Amikor ettől is megválnak, az az újabb megtiszteltetés éri, hogy kinevezik a Hargita megyei — akkor létesülő — agronómusház igazgatójává. Egy új intézményt — amelynek megszervezésében semmilyen korábbi tapasztalatra nem lehetett támaszkodni — beindítani bátorság, önbizalom kell. Kozán Imrénének még 73 éves korában is elég volt mindebből, hogy a feladatot vállalja.

Tudomásunk szerint a szerző képanyagot is szánt a kötetbe, aminek a kimaradását csak sajnálhatjuk, hiszen nem sok olyan könyv kerül olvasóközönségünk kezébe, amely a csiki élet közelmúltját fényképekben is bemutatná. Vajon a kiadó is arra gondolt, hogy e hiányérzetünkért kárpótol Nagy Imre zsongódi gyűjteménye? S így a két zsongódi társszerzővé válik? Ha nem is, de a *Fekete ugar* ismét Zsongódre irányítja a Hargita lábánál élőkkel együttérzők figyelmét.

Nagy Miklós

Apokrif

Nem, semmiképpen sem boldogulok ezekkel a megvadult papírlapokkal, kedves Szerkesztő úr, hiába kért föl, úgy látszik, erre a kritikára, nem boldogulok ezekkel a papírlapokkal. Több embernek, több barátomnak, ismeretleneknek is kölcsönadtam Lászlóffy Csaba könyvét (*Apokrif*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979), és összefirkálva, telijegyzetelve, szakadozottan, összekeveredett lapokkal, más kötetből idegabayodott lapokkal, agyonolvasva kaptam vissza, és már napok és hosszú éjszakák óta igyekszem összerakni a könyvet, azonosítani az idézeteket, de nem boldogulok. Olvastam valahol, hogy nem az az igazi költő, aki ihletet kap, hanem aki ihletet ad. Így értelvezve végül is az azonosíthatatlan bejegyzéseket (mint a mű kivételéseit), hát pusztá kényszerűségből és határidő-kényszerből ezeket küldöm el, kuriózumokként, amiknek, sajnos, nem én vagyok a szerzője, amiért is elnézését kéri

Beke Mihály András

„nincs más fegyverem, mint láthatóvá tenni ezt a látomást“

(kivágás Lászlóffy Csaba egyik verseskötetéből, alatta szálkás betűkkel:)

Bizony, sok van a dolgok között, amiről nem tudunk. Pedig a dolgok agresszívek, támadnak. Az ismeretlen orvul sebzi meg a lelket, a védekezés bárminő esélye nélkül. Amit nem ismerünk, az kivédhetetlen. Amit nem tudunk, de érezzük, sejtjük létét, az végzetes csapást mérhet zavart, állandó veszélyérzetben élő lelkünkre. Hiszen a csupán sejtett, ismeretlen irányú ütésektől összeroskadhatunk, akár a mosogatórongy, csak a fölsímet(etett), tudatosított tényekkel szemben tudunk állást foglalni: szembenállni. Karddal szemben kard a fegyver, szavak ellen a szó, a dolgokat valódi nevükön nevező szó lehet a fegyverünk, egyedüli fegyverünk...

(idegen kéz kusza, röptében fölrótt írása egy barbáru, gombostűvel föltűzött papírfecnyire:)

És ha az irodalom vállalja az egyén és a közösség önfelfedező és antimaniplulátor stb. szerepét, ez vajon nem azért is lehet-é, mert a bódított, édeskés szavakkal csak a VERS szállhat szembe, mint a szövegfegyver legavatottabb forgatója?

„Ha fellapozhatnók »feltételezett« teljes leveleskönyvét s mindazt, ami fényt deríthetne fanyar humorának és humanista tudományosságának keserű és kényszerű előzményeire...“

(vastagon aláhúзва a fenti sorok a kötet első oldalának alján, és kis, gyöngybetűkkel a margón:)

Az apokrif nagyon szigorúan: hazugság. A közhit szerint viszont a hazugság elítélendő, míg az igazmondás dicséretes. No de, mi van, amikor valaki úgy hazudik, hogy figyelmeztet rá: hazudott. Ha nem vallaná be, akkor jóhiszeműsége hitelesíthetné meséjét. De a bevallásával elhatárolja magát saját mondókájától, tudatosítja annak hamis voltát. A tudatosítás viszont nyomban fölkelti a célszerű alkalmazás gyanúját. Hiszen ami tudatos, főleg ami *ennyire* tudatos, az irányítható. A hazugságnak tehát föltételezhetően célja van. A tagadás tagadása-ként a hazugság megvallása új szintű állítást szül, a hazugság így válhat más szinten igazsággá. S ha a múltat hazudják, akkor a másik szint is nyilván az időtengelyen lesz, föltételezhetően és az esetek java részében, a jelenben. De a jövőre is mutathat. A mesélő összefüggésekről, jelenségekről szól, a hazugság viszont ezeknek csupán múltbéli megjelenítésére vonatkozik, így a másik szintű állítás átvételül más idősíkra. A tagadva állított idő és a föltételezhetően állított időszint között állandó kölcsönös ellenőrzési viszony van: az egyik valóság hamissága tudatosulásának helyzetéből egészen új megvilágítást kap a másik állított valóság, és a kettő állandó szembesítése, a tagadásként tudatosított „hazugság“ állandó elenézése segít fölsímetni és *tudatosítani* (sokkal hatékonyabban!) a tagadva (mert hiányával) állított valóság még föl nem fedezett — korrespondens — tényeit, összefüggéseit. A bevallott hazugság erkölce itt igazolódhat.

(ideges melléírás az utolsó mondathoz:)

Tehát a művészeté is...?

(akkurátus beírás a lap túloldalán:)

Az apokrif igaznak hazudja önmagát, aztán nyomban hazugságnak minősíti saját állítását. No de, mi van akkor, ha állítása önmagában is valóban igaz, legalábbis maximálisan föltételezhető, valószínű? Akkor alapjában véve mégsem hazudik. S ha mégis hamisnak tételezi saját állí-

tását, akkor végképp bizonyítást nyer a célszerű alkalmazás gyanúja: a szerző mégsem hazudik, a szerző állít, csak hogy másképpen teszi... Ez itt már a művészet birodalma talán...

(harmadik kéz tétova rovása a fenti mondatok mellé:)

De vajon van-e, lehet-e mentség a hazugságra, ha a valóságot igazolja is? Föl fog-e valaha szabadulni — ha egyébként majd tehetné — a „hazugságra“, a metaforára mint a megismerés szinte egyedüli eszközére kényszerült-szokott lélek? Le fog-e, le tud-e szokni majd a kódos virágnyelvről, tud-e majd még őszinte lenni, miután annyira megszokta a rejtőzködést?

„Felséged bölcsességére bizom, rendelkezék a pergamennel, úgyszintén további szolgálataimmal, még ha lábai előtt egy porszem vagyok is csak...“

(a 34. oldalon a fenti mondat utolsó része kétszer is aláhúzva filctollal, az oldal szélén kemény fölkiáltójel, és a bejegyzés, szintén filctollal:)

Lám, ilyen a gyöngö ember, mint ez a gyáva káplán, nem képes megküzdeni a léte igazolásához szükséges bizonyságok: önmaga megtalálásért, megvalósításért, nem képes saját világot alkotni magából-magában, föl ad minden küzdelmet, elfogadja a fölkinált kényelmes, de hamis bizonyságokat, a „porszemnyi“ helyet a hatalmi építményben. Beéri a fölkinálttal, a hamissal, és nem veszi észre, hogy az építmény bukásával maga is bukik.

(beírás piros ceruzával:)

VAJON? (I. a *Negyven gazfickó... című* drámát, a megszülető hatalmak átveszik a „porszemnyi“-ket, de *valaminő módon* közömbösítik a veszélyes lázongókat, még ha lázadásukkal segítettek is az újabbnak megszületni...)

„Jól mondja Szókratész és Platón, hogy azon népek szerencsések, kiknek bölcs uralkodóik, illetve uralkodó bölcsaik vannak. Mert ha a bölcsesség tartja kezében a gyepőt, ennek vezérlete alatt semmit vaktában, semmit meggondolatlanul nem cselekszenek.“

(a 35. oldalon aláhúzva a fenti néhány sor, mellette ingerült beírás:)

NE BÍZZUK A VILÁGOT A KISIPAROSOKRA! Láttuk már a szobafestőt...

(alatta piros ceruzával:)

A bölcs király, ha igazán bölcs, tudatában van saját bölcsességének, tehát annak, hogy bölcsessége nem végtelen. A már közismert, a családi kérdésekig le, mindenben döntő „salamonian bölcs“ királyok után már csak az özönvíz jöhet és jön, hiszen a „totalis“ bölcsesség intolleráns, nem tűri tehát a kételyt, tehát a döntést, tehát a gondolkodást, tehát más bölcsesket, hiszen ezek léte saját „totalitását“ kérdőjelezi meg; az emberek leszoknak a gondolkodásról, a döntésről, s így a királlyal együtt pusztul a birodalom.

(könyvjelzőként használt papírlapra szálkás betűkkel:)

„Mátyás, az igazságos!?“ Szüksége van-e igazságos királynak (az itt hipotetikusan föltételezett, inkább elméleti jelentőségű) besúgóra? Megtűrhetheti-e a besúgást? Vagy talán nemesíthetné a cél az eszközt, nemessé teheti az óvodás árulkodást az a tény, hogy a király jó és igazságos? Nem szüli-e tudathasadást, ha a gyermekek szájon törlik az árulkodásért, de valamivel később olyan történeteket olvas, amelyben a „hős“ valamely nemesnek kinevezett cél érdekében besúgással győzedelmeskedik? Mátyás föltételezett igazságossága mentheti-e az általa irányított kancellária azon módszerét, hogy besúgókra épít? Lehet-e igazságos az a király, aki az alapvetően emberi, mert közösségi etikai normákat felelő emberekre alapoz, gyakorlatilag szentesítve az erkölcsi normasértést? Nem minősíti-e vajon az eszköz a fölhasználóját, nem változtatja-e meg — adott esetben — magának Mátyás királynak és uralkodásának minőségi előjelét, erkölcsi minősítését az etikai normasértés ilyen szentesítése?

„Protestáns prédikátor panaszzkodása ez, de merem magamnak vallani, mert nem maradhatok mi itt, egyazon nyelven fohászkozó különböző felekezetűek, ha nem tart meg bennünket egyhíten a hűség. Lelki kenyérünk ez.“

(az 57. oldalon a fenti sorok mellé gondos, tiszta „könyökvédős“ beírás, kék tintával:)

Egyfajta szintézis ez a könyv, olyan, amit az első (Forrás-)kötet optimista, magabiztos hangja, de még a rákövetkező néhány próza- és verseskötet sem jelez előre. Szintézise egyrészt az előző prózai drámakötetnek (Bolondok játéka, 1971) azon vonatkozásban, hogy abban foglalkozik először a hatalom és az egyén viszonyának torzulásaival, abszurditásaival, bár

a képlet itt még meglehetősen (és némileg hitelrontóan) vegyiszta. A szintézis másik pólusát előrejelző kötet (*Levelek az időből*, 1976) pedig először közelíti meg a történelmi sorskérdéseket, formájában is a jelen kötetet előrejelző módon: apokrif versszövegekben. Mostani szintézis-könyve újból hatalom és egyén viszonyának képletét variálja, de régmúlt történelmünk eseményeivel illusztrálva, ily módon mintegy gyakorlati igazolását nyújtva képlete érvényességének. A modell a hatalommal szembenálló művész-értelmiségi, és e két szembeni póluson a szerepkört logikai (és a mű üzenetét hordozó) sorrendben egyrészt a hatalommal bíró, majd hatalmát veszített, félreértett, mellőzött, de mindig hazájáért küzdő művész-értelmiségi tölti be, másrészt a (kissé egyoldalúan ábrázolt) erős abszolút uralom, amit törvényszerűen követ egy gyenge uralkodó és a tragédia és az idegen uralom. Az első írásban, *A király jobb szemében* hatalma tudatában nyíltan száll szembe a diktatórikus ízű királyi uralommal a nagytudású főpap. Tragédiája, hogy „bár érte haragszik, nem ellene”, félreértik, amiben nagy szerepe van a széthúzást szító, mert ebből előnyt élvező idegeneknek (a királynő személyében). Az értelem és a hatalom, ennek képviselőjében a főpap és a király (a nemzet érdekében egymásra utaltak) jelképes erejű találkozásának megakadályozása, az ebben megvalósulásra törő eszményi nemzeti egység fölbomlásának megemlékezősége egyenest *Mohács*hoz vezet. A második és a harmadik írásban a krónikairó már a hatalmi pozíciót nélkülöző, és ezért csak elkeseredetten szemlélődő, kényszerből a hatalom szolgálatában lévő, de azzal egyet nem értő, *titkos lázadó* írrok. A teljes hatalomnélküliségét fájón érzékelő kényszerírrok *Mohács* következményeit meséli el, a történelembe való, érezhetően nagyon vágyott beleszólás bárminő lehetősége nélkül (ez megszűnt már *Mohács előtt*, éppen ezzel idézve elő a tragédiát) egyszerűen csak jelzi az eseményeket, a tragédia után is továbbra-marakodást, a nemzeti-történelmi katasztrófákat előidéző össze-nem-tartást, melynek végkicsengése: „Immár az németek rajtonk vadnak és ezentúl rajtonk lesznek a terek is. Vaj’ meddig s jaj ki még?!“

„Így történt, hogy a réges-régi okleveleket, amelyekből az illető századok biztos tanúságait merítettük volna, és ahonnan a történetírás számára bőséges anyag állt volna rendelkezésre, ahonnan őseink dicső tetteit megismerhettük volna, szétléttek, jóvátehetetlen pusztítással megsemmisítették.“

(a 75. oldalon e sorok mellé ferdén féljegyezve, ideges golyóstoll-vonásokkal:)

Jól mondta Kossuth: „A nemzetet önmagával és körülményeivel leplezetlenül megismertetni a legelső feltétel, minden haladás, minden javítás nélkülözhetetlen előzménye.“

(gyöngybetűkkel, ceruzával egy lapok közé keveredett papírdarabkára jegyezve:)

Haladóknak szóló és nagyon hiányzó történelemkönyvet írt Lászlóffy Csaba. Előzményeit, okait és következményeit írja meg a jelképi erejét éppen hiányával meghatározó *Mohács*nak, mintegy előszót és utószót Krúdy *Mohács* című regényéhez. Nem apologetikus eposzt, nem panaszosan siránkozó történelmi mesét, de az összefogás, a nemzeti szabadság, az idegen elnyomás metaforáit, leckéit írja.

(az egyik félig üres lapon, az egyik fejezet végén nyugodt kézírás:)

A levélforma, ez a fiktív levélcsomó mint „műforma“ nagyszerű lehetőséget nyújt a szerzőnek az elmesélő-szubjektív álláspont (s így a manipuláció-vád) kivédésére, ugyanakkor arra is, hogy ne vállalja a szintén könnyen manipulálható, „tudományosan igazolt“ tények fölsorolását sem, a „tényszerű“ objektív álláspontot. Mindkét veszély elhárítására, a maximális hitelesség biztosítására egy köztes formát talált: egyfajta objektíven-szubjektívnek látszó szempontból, különböző személyeknek tulajdonított levelekkel igyekszik körülrajzolni a kort, nem vállalva a nyilvánvaló objektivitás vagy szubjektivitás ódiáját. „Objektíven“ bemutatott „szubjektív“ levelekkel állunk szemben. Így kerülheti el a szerző, hogy Mátyás király ábrázolásában valamiféle egyoldalúsággal vádolhassák, hiszen gyakorlatilag a főpap szemével látta a királyt, kettejük viszonyán keresztül igyekszik az összefüggéseket érzékelteni. Ekképpen, ez „objektíven-szubjektív“ szemlélettel, sikerül a szerzőnek a történelmi tényeknek, összefüggéseknek megítélése szerint lényegi logikai menetét exponálni.

„Vajha egyenesen krónikát írhatnánk! De ez előbb a felborzolt indulatú urak elejébe tétetik, eszerint hát juhászokdóbban, vagy ha vigasznak jobban hangzik, eszesebben...“

(a 77. oldal e fenti sorai közé tintával beírva:)

...lám, az apokrif ars poeticája...

„Nem tartozunk mi annak hívséggel,
aki mihozzánk nem hív...”

MIÉRT kell testvéremnek vallanom azt,
aki engem nem vall testvéremnek? Nem
alázat-e ez? Csak azt vallhatom testvé-
remnek, barátomnak, aki ilyen minőségé-
hez méltóan viselkedik, *érez*. És miért az
öcsi mondja a bátyónak meggyőződése
reményében: ugye, mi jó testvérek va-
gyunk?...

„A bizonytalanság választása gyengeség
— mondja apám —, márpedig gyen-
geséggel nem lehet magabiztos erő el-
len védekezni.”

(elmosódott, pecsétes írás:)

Jaj, nagyon téved itt az id. Brueghel, hisz
lám odébb a fiát...

(nyíl vezet a fenti 134. oldalról a 136.-
ra, ahol vastagon aláhúzva:)

„S a tompult agy a megszokás csalóka
hurkába kapaszkodik, mint a kegyes meg-
bocsátás (szolgaságunkkal kiérdemelt)
aranyláncába.”

(folytatódik a fenti írás, valamivel ol-
vashatóbban, apró betűkkel:)

„Szárnyalj föl, ének”

1. Mégis, csak azért is — az élet él! Az
élet — mindenek ellenére — megnyilvá-
nul. Változatos formákban. A tücsök pél-
dával szól a világ zord periferiájára do-
bottan. bénító, idegen környezetben is —
„Sivó homok és gyilkos örvény” mellett
is. Elete, ahogy a költő Jancsik Pál írja:
zengő kín s öröm. Nyilvánvaló, hogy er-
ről a tücsöknek nincs tudata, minthogy
az is evidens, hogy az ember — társa-
dalmi lény! — tudatosan, kételyekkel
fordul saját léte és tevékenysége felé. Az
írástudó például így: „De törvény-e, hogy
— higgyem én is? // hegedülök, / mint a
tücsök?” (Mint a tücsök) A kétely meg-
jelenése természetes, annál is inkább,
mivel ma leginkább kételyeinket kény-
szerülünk megfogalmazni. A költő pél-
dával léte és a költészet iránt. A köz-
ponti probléma — rákérdezni a saját ma-
ga és a költészet létezési módjára:

szemekre váró szavak
szavakat váró szemek

(Szavak szemek)

illetve:

Magabiztos erővel szemben valóban nem
lehet gyengeséggel védekezni, de nagyon
vigyázni kell a bizonyosság megválasztásá-
ban. Hiszen megkísérthet ama „porszem-
nyi“-ség. Könnyen eshetünk a kényelme-
sen választható, hamis bizonyosságok
nyújtotta hamis magabiztos-érzet, ha-
misi erőérzet csapdájába. Ne válasszuk-
é inkább az *alappvető* bizonytalanságot, a
kételyt, a tagadást, így a magabiztos erő
tagadását, miáltal az erő elveszti lénye-
gét: magabiztoságát, és így a csupán
általunk hitt, általunk neki tulajdonított
erejét? Így nem fog belétompulni agyunk
a megalázó megszokásba, és csupán ez-
után keressük meg *saját* magunk terem-
tette, az erővel szembeni bizonyosságunk-
kat (aminek létfeltétele éppen az őt szü-
lő, megelőző tagadás), például ahogy
Brueghel hitte:

(kivágyva a kötet utolsó lapjából és ide-
ragasztva:)

„Nem ölhetnek meg, el sem hurcolhat-
nak innen egy egész népet, hisz a föld
csak annak létezik, ki vele lélegzik, dol-
gozik, fullad ki.”

A világtörténelem az id. Brueghel fel-
jegyzéseit...

Beke Mihály András

Azt mondd, meg lehetne szokni.
Azt mondd, nincsen semmi baj.
Pedig már nem hallod dalolni
magad belül se, oly nagy kinn a zaj.

(Zajártalom)

S az írást vállalnia kell, akkor is, ha
szavára rimként csap a villám (*Fiam*
szavára).

2.1. Holott Jancsik Pál legfőbb törek-
vése — *versgyűjteménye** a bizonyság
erre — nem is a fenti kérdés-komplexum-
ban való eligazodás (vagy belebonyoló-
dás), hanem személyes életérzésének
őszinte, leplezetlen megfogalmazása:

Milyen nehéz, milyen nehéz,

— — — — —
hármás terhem cipelni vállon:
magányom, életem, halálom.

(Csak azt tudnám)

vagy:

* Jancsik Pál: Szavak szemek. Kriterion Könyv-
kiadó. Bukarest, 1979.

*Ember áldva harccal kudarc
gond és öröm perzselte arccal*

(Tavaszi '76)

Személyes életérzés; de milyen mértékben mai és a mienk — tehetjük föl a kérdést, hiszen hangot adni bizonyos életerzéseknak, egy nemzedékhez, egy meghatározott tájhoz (szülőföld) és életperiódushoz (ifjúság) való ragaszkodásnak, vagy az olyan általános tematika választása, mint a szerelem, életszeretet és elmúlás, csakis élményszerűen megformálva, sajátos tartalommal telítve hozhat létre új művészeti értéket. Természetesen találni ilyen művészi értéket Jancsik versgyűjteményében — klasszikus, úgymond, öntörvényű költemények tematikus egymásutánjában.

2. 2. Nem érdektelen megemlíteni például úgynevezett tájleíró költeményeinek vonulatát. A *Nyugat* első nemzedékének hagyományában gyökereznek, emlékeztetnek ugyanakkor egy közelebbire is — Áprily, Bartalis természetlírájára (*Tavaszi transzban, Hát újra... Őszi szántóföld*).

Az élettárs és a család iránti rajongó ragaszkodás gondolatának eredeti, maradó megfogalmazása a *Kék és piros* című költemény — magánéleti költészetének egyik kimagasló csúcsa. Tömörség és gazdaságosság jellemző a leíró részre, szímszimbolikája egyszerűségében is rendkívül képzeletgazdag és újszerű, a visszafogott vallomásban pedig a férfiúi lélek mélysége tárul föl:

*E csipkés, tüskés kis bokor
enyém legyen,
vagy éppen én legyek,
amint lágyan, szerelmesen
ringat piros bogyt és kék eget.*

A tavasz, nyár, őszi motívumok is, amint tudjuk, gazdag hagyománnyal rendelkeznek. Felelevenítésük pedig a Jancsik Pál érdeme is.

2.3. És a kockázatot is neki kell vállalnia! Ugyanis ez a természetlira olyan irodalmi kontextusban jelentkezett, amelyre inkább új költői eszközök és eljárások keresése, a kísérletezés a jellemző; s a régi eszközök radikális újjáértékelése. A művek formáiba beépül ma a művészet fogalmára vonatkozó spekuláció — írja Radnóti Sándor —, és *evidenciából problémává* válnak a művészet funkciói, szabályai, eszméi és formái (*Új Symposium*, 1978. 5.). Csupán utalunk a Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos, Paskándi, Kányádi költészetére. Ha találni is verseikben ún. tájelemeket, ezek annyira telítettek mély gondolati elemmel,

bizonyos esetekben filozofikummal is, hogy megszokott, hagyományos szemantikai mezőjük nagy módosulást szenved. Másokat meg főleg a „nyelvi táj” érdeklí.

2.4. Határtalan életszeretet árad tavasz-szimbolikájú költeményeiből:

*Bomolj ki, és szárnyalj föl, ének,
illatos-ékes, hajnal-gyönyörű.*

(Tavaszi transzban)

És ugyanilyen nagy erővel fakad föl az elmúlás-gondolat, már-már Adyra emlékeztetően:

*Holt-sárga, véres-vörös levelek, tetemek.
Járok közöttük fojtott fájdalommal.
Temetem a nyarat. Temetek, temetek.*

(Temetem a nyarat)

A szonettforma dominanciája szintén egy klasszikus hagyomány folytatójára vall. Ódái hangvételű szonettciklusában (*A földnek, a napnak, a víznek, a szélnek*) meg is fogalmazza — (ön)ironikusan? — a hagyományörzéshez való viszonyát:

*Szél, kissé ódivatú vagy te, vélem,
szereped lejárt a romantikával,
s költöd...*

Shelley után rólad még verset ír.

3. Ha elfogadjuk, hogy a kritika a „meghallgatás” egy formája, hogy tudniillik a mű jelentéstartalmát nem kitárlni vagy hozzárendelni kell, hanem, úgymond, belső nyelvet meghallgatva, figyelmesen meg kell fejteni, akkor ebből a szempontból igaznak kell tételeznünk azt az állítást, hogy vannak olyan művek, melyeknek jelentése világosan tör elő, és vannak a jelentés felfedésének ellentáloak (l. Adrian Marino: *Bevezetés az irodalomkritikába*. Bukarest, 1978. 87—88.). „Nem minden, ami világos, feltétlenül felületes, haszontalan vagy jelentéktelen. Ha a jelentés világosan tör elő, a kritika haszna legfeljebb abban áll, hogy még világosabbá teszi. [...] Egészen más a helyzet a mély, nehéz, sokdimenziójú, a jelentés felfedésének ellentálo művekkel. A kritika nagy hivatása itt kezdődik.” (Uo.)

A címadó költemény, minden kétséget kizáróan, az utóbbi kategóriába tartozik. Központi problematikáját jelezte, Kántor Lajos kritikájában pedig részletesen elemezte a verset (*Utunk*, 1979. 39.). A kötet költeményei azonban többnyire az első kategóriába kíváncsoznak.

Borcsa János

POMOGÁTS BÉLA: SORSÁT KERESŐ IRODALOM

Másfél évtizedes kritikusi jelenlét (1964—1977) legigényesebb bizonyítékait gyűjtötte kötetbe Pomogáts Béla. S minthogy igénye annak idején is több volt a recenzensénél, a szimpla kritikai tudomásulvételnél, a portrévá bővült egykori folyóirat-közleményekből már-már egy kortársi irodalomtörténet körvonalai rajzolódnak ki; a prózaírók közül többek közt Déry Tibor, Lengyel József, Kolozsvári Grandpierre Emil, Szentkuthy, Ottlik, Mészöly Miklós, a költők sorából Ilyés, Vas István, Zelk, Jékely, Takáts Gyula, Nemes Nagy Ágnes, Kormos, Juhász Ferenc és Nagy László kap egy-egy „fejezetet” Pomogáts könyvében. E rövidített névsor (melyből kihagytuk a két világháború közti időszakra vonatkozó elemzéseket) sokoldalú érdeklődésre mutat. A szerző így magyarázza választásait: „...nemcsak az írók keresik sorsukat, az irodalom is sorsát keresi. A modern magyar költészet és elbeszélő irodalom, amely magyarság és európaiság, hagyomány és újítás keresztelési pontjában próbál tájékozódni a maga történelmi küldetése felől, s próbálja kialakítani, ha kell, kiharcolni ezt a küldetést. Régi szabályoktól, ízlésbe és idegekbe rögződött magatartásformáktól és írói eljárásoktól szakad el, új eszméket, művészi eszközöket és feladatokat keres. És velük új gondolkodást, új felismerést, új szenvedélyt. A lassabban mozgó magyar életet akarja hozzáigazítani az egyetemes változásokhoz, a nagyvilág új szellemi áramlataihoz és törekvéseihez. Felfedezésekre vállalkozik, ugyanakkor egyeztetésre: a városi és paraszti hagyományok, a magyar és európai örökség között.”

Ez az egyeztetés Pomogáts kritikusi és irodalomtörténeti krédójának is része: nem megalkuvás, hanem harc az esztétikai elfogultságok, a csoportszemlélet meghatározta tiltások és kitagadások, igazságtalanságok ellen. A *Sorsát kereső irodalom* kritikusa, tanulmányírója szintézisre törekszik, s teszi ezt oly természetességgel, ahogy a valóságban — az irodalomban — találkozik a jelenségekkel. Kormos István líráját jellemző bírálatát (*Lébénytől Párizsig*) például így hangszereli: „Mosonszentmiklós, Kormos István szülőfaluját, elkerüli a bécsi országút. Csak egy jelzőtábla mutatja Öttevény után a hozzá vezető utat. De nem kerülte el a történelmet. Közeli van a lebényi Árpád-kori templom és az abdai gát, amely Radnóti Miklós vértanúságának tanúja volt.” Kormos pályája lehetőséget ad további általánosításokra is: „Megismerte és birtokba vette a modern költői látást és technikát, de nem szakított a népi örökséggel sem. Erejéti és személyes költői stílus született, amely egyformán kapcsolatot tartott a népköltészet hagyományával és a modern líra újításaival, amely természetes alkotógesztussal tudta kibontani a balladákban és népdalokban rejlő »szürrealisztikus« lehetőségeket, s a népi tradícióhoz tudta horgonyozni a modern líra szabadon lebegő szellemét. Hagyománynak és újításnak eme egysége, amely az újabb magyar lírában egy egész költői irányzat teremtő eredménye volt, s amelyet Kormos mellett Nagy László, Csoóri Sándor, Tornai József, Kalász Márton, Agh István neve is jelez, a dal újjászületését tette lehetővé. Azét a műfajét, amelyet szétzördelt, szinte megszüntetett a modern fejlődés, különösen az avantgarde. A lírai dal részben Kormos költészetében kapott új alakot, új hangzást, új evokatív erőt. A népi hagyomány és a modern költészet természetes egységét a költői személyiség erős karaktere hitelesítette, amely egyformán be tudta fogadni és birtokba tudta venni a zárt népi kultúrát és a korszerű, nyitott távlatokat.

Hagyománynak és újításnak e szerencsés vegyületét méltán nevezhetnők »népi szürrealizmusnak«. E kifejezést általában Sinka István költészetére alkalmazta a kritika. Holott Sinkának nem a szürrealizmushoz, hanem a mágius népi hagyományokhoz, a paraszti élet naív mítoszaihoz, a balladákban testet öltő archaikus látásmódhoz, esetleg az alföldi vallási szekták népi messianizmusához volt köze. Költészetét legfeljebb »szürrealisztikusnak« lehetne mondani. A »népi szürrealizmus« mint irodalomkritikai fogalom sokkal inkább illik arra a tudatosan kialakított költői nyelvre és technikára, amelyet Kormos István (illetve Nagy László, Csoóri Sándor) kezdeményezett. Azok a költők, akik már nemcsak a népi örökséget ismerték és építették be költészetükbe, hanem a modern, mondhatni, szürrealista líra: Max

Jacob, Éluard, García Lorca eredményeit is. Akikre a népi hagyomány és a szürrealista líra együttesen és egységesen hatott.

Itt az irodalomtörténész szól már, akárcsak a kötet jó néhány más írásában. Aki a folyamatokat látja, különböző szálakat köt össze, az irodalomtörténeti folytonosságra (és azon belül az újításra) figyel. Nem az elemzés, a mű legapróbb rezzenéseinek, esztétikai finomságainak is a feltárása az ő szenvedélye, s — az itt összegyűjtött tanulmányokban legalábbis — nem akar elmélyedni, elmerülni a filológiai kutatásban sem. Az egészét akarja láttatni, pontosan tájékozódik és tájékoztat, nyugodtan bízhatjuk magunkat ítéleteire. (*Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1979.*)

K. L.

EUGEN SIMION: TIMPUL TRĂIRII, TIMPUL MĂRTURISIRII (JURNAL PARIZIAN)

„Azt akartam, hogy ez a *Párizsi napló* a »kritika rövid vakációját« jelentse számomra egy nehéz, nyomasztó tárgyú könyv megírása után (*Scriptori români de azi*, II.). Most, hogy újraolvasom, rájövök, hogy tulajdonképpen nem tudtam teljesen elszakadni sem az irodalomtól, sem a kritikától. Csak a stílus, amellyel közltem, változott némiképp. [...] A szubjektivitás erősebb, a képzelet abszolút szabadságot élvez, csapong a könyvektől az utca életéig és vissza a könyvekhez, igyekezve betölteni a hézagokat.

Eugen Simion naplója valóban szubjektív, és a szó legnemesebb értelmében csapongó; ha csak a könyv végén lévő „Tartalomjegyzék helyett” neveit és témáit idézzük (Soliers, Proust, Miron Radu Paraschivescu, Madame Soleil, Giroud aszszony, Roland Barthes szemináriuma, Zaharia Stancu, Jean-Paul Sartre, Fellini, Ionesco, Mircea Eliade, Jean Rousset stb.), már lenyűgöz a szerző nyitottsága, mindent befogadó szelleme, minden jelenséget tisztázni vágyó alapállása.

Eugen Simion vendégtanár volt Párizsban: „A diákkorradalom után két évvel érkeztem Párizsba. Visszhangja most sem halt el. A köznapi párizsi ember ma is hivatkozik 68 májusára. Akkor fellázkodtak a *les gosses* (a srácok), és a bizalmatlanság, a szinte általános irónia ellenére bebizonyították, hogy szét tudják zúzni a *la douce France*-ot. Világosabb szellemek elismerik, hogy a két évvel ezelőtti eseményekkel egy új nemzedék jelentkezett a társadalmi és politikai életben: a bőség társadalmának mítoszain nevelkedett technokrata korszak fiai ezek. Lázadásuk egyekek szerint paradoxon, szeszély, jól, túl jól táplált kamaszok nagyvilági kalandja. Nyilván nem kielégítő ítélet és magyarázat ez. A 68-as mozgalomnak mélyebb tartalma van, és hatása az egész társadalomra egyáltalán nem elhanyagolható.”

Sokat van a fiatalok között, közel kerül hozzájuk, órán és órán kívül együtt van a diákokkal, beszélget, provokál, figyel („A Sorbonne 200 000 hallgatója közül mintegy hatvanan érdeklődnek a román nyelv és kultúra iránt”), eljár más tanárok szemináriumaira, igyekszik megismerni a *Cité Universitaire* világát, nemcsak külső felépítését, lelki, erkölcsi összetevőit is.

És közben: olvasmányok, előadások, kritika, múzeumok, képtárak. Könyvek kerülnek a kezébe, nem tud „szakmán kívüli” olvasó maradni, hiába kezd úgy írni egy-egy könyvről, mintha csak épp az olvasó elméikései vezetnék tollát; gondolkodó, alkotó kritikus ő. (Lásd Elena Văcărescu verseinek elemzését, Barthes kritikájának értelmezését stb.) Erősen foglalkoztatják a XX. századi filozófusok, sokrétű, olykor kiszámíthatatlan hatásuk a jóléti társadalomban élő ifjúságra. És rá, Simionra, a higgadt gondolkodóra.

A korunkban oly divatosá vált, megújult műfaj egyik legmodernebb példája Eugen Simion kötete. Igazi, világra nyitott ablak. (*Editura Cartea Românească. București, 1979.*)

K. E.